

IPO POSITION PAPER LANDBOUW EN VOEDSEL

ipo

Werk maken van de grote transitie

Samenwerken aan perspectief
voor
agrarische ondernemers

Vastgesteld in het IPO bestuur van
17 november 2022

Wat is er nodig om perspectief te bieden aan de landbouw?

In het interprovinciale stikstofplan en natuur constateren provincies dat wettelijk verankerde opgaven op het gebied van stikstof en natuur alleen opgelost kunnen worden als er perspectief is voor de landbouw. Een duidelijk ontwikkelperspectief voor de landbouw is de sleutel naar doelbereik voor de opgaven uit het Nationaal Programma Landelijk Gebied (NPLG). Perspectief voor de landbouw op zowel gebieds- als bedrijfsniveau is dus noodzakelijk om tot een aanpak te komen. Daarmee wordt niet alleen bijgedragen aan de maatschappelijke doelstellingen voor stikstof, natuur, klimaat en waterkwaliteit, maar ook aan de leefbaarheid van het landelijke gebied.

In het actuele publieke debat rondom de toekomst van de landbouw in Nederland is de centrale vraag: 'Wat is er nodig om perspectief te bieden aan de landbouw?' Ook voor provincies is perspectief essentieel, omdat wij in lopende gebiedsprocessen tot afspraken willen komen over de toekomst van gebieden en bedrijven. Dat lukt alleen als het perspectief helder is. Wij verwoorden als provincies in dit position paper onze visie op wat er nodig is om perspectief te bieden. Deze visie is een bouwsteen voor de inbreng die provincies zullen leveren in het NPLG en andere trajecten rondom afspraken met de landbouw- en voedselketen, zoals het Nitraatactieprogramma en aanpassing van de mestregelgeving.

Provincies zijn heel verschillend wat betreft opgaven en beleid. Zij hebben ruimte nodig voor een eigen inkleuring en maatwerk. In dit position paper geven we vooral aan wat er in onze optiek nodig is om perspectief te bieden en welke rol we daarin als provincies nemen. De inhoudelijke uitwerking per gebied maken we op provinciaal niveau samen met partijen uit de landbouw- en voedselketen. Daarbij

hebben we het Rijk ook nodig. Op landelijk niveau willen we ook aan een robuuste, toekomstbestendige en samenhangende agrarische landbouw- en voedselketen werken. De optelsom van de regionale invulling moet aansluiten op het landelijk beoogde 'totaalplaatje'.

Provincies hebben als gebiedsregisseur een belangrijke rol bij het bieden van perspectief. Het toekomstperspectief voor de landbouw- en voedselsector wordt volwaardig meegenomen in de gebiedsgerichte aanpak (GGA). Een rol die provincies alleen op kunnen pakken als er ook vanuit het Rijk duidelijkheid bestaat over ambities, instrumentarium en kaders. De Kamerbrief van 10 juni jl. bevat hiervoor al belangrijke elementen, maar verdere uitwerking op korte termijn is nodig.

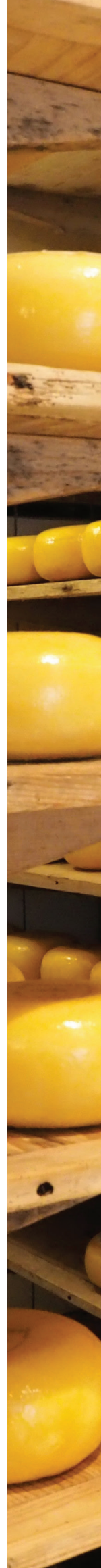
Dit position paper is een product van de provincies, met hulp van een externe 'denktank' die als klankbord heeft gefungeerd om onze denklijn aan te scherpen. Ook hebben we in een aantal verdiepende sessies thema's uitgediept, zoals innovatie, grond en mest. We werken de komende tijd aan het verder uitwerken en concretiseren van dit verhaal samen met vertegenwoordigers van de landbouw- en voedselketen. We hopen dat dit position paper een positieve bijdrage levert aan het ontstaan van perspectief voor de landbouw.

Namens Bestuurlijke
Adviescommissie Vitaal Platteland,

Peter Drenth

Voorzitter BAC Vitaal Platteland

Inhoudsopgave	Pagina
Voorwoord	3
Samenvatting: Toewerken naar een ontwikkel- en uitvoeringsagenda met de landbouw- en voedselketen	6
Inleiding	12
Kern van onze positie	16
Hoofdstuk 1 Ketenbenadering	18
Hoofdstuk 2 Gebiedsgerichte aanpak	20
Elk gebied is anders	20
Provincies zijn gebiedsregisseur	20
Visie ontwikkelen	20
Randvoorwaarden om tot resultaten te komen	20
Ruimtelijk faciliteren	21
Hoofdstuk 3 Kennis en innovatie	22
Kennis en innovatie zijn een deel van de oplossing	22
Innovatie op gebied van techniek, bedrijfsmanagement én systeem	22
Innovatie moet technisch, economisch, juridisch en maatschappelijk werken	22
Innovaties toepassen in de praktijk en 'exnoveren'	22
Sturen daar waar innovatie faalt	22
Hoofdstuk 4 Duidelijke doelen en waarden	24
1. De maatschappelijke waarden van de landbouw	24
2. Duidelijke richting	24
3. Randvoorwaarden (verduurzamingsdoelen)	24
4. KPI's	24
Hoofdstuk 5 Verdienvermogen	26
INTERMEZZO GROND: CUCIALE FACTOR IN DE LANDBOUWTRANSITIE	28
Hoofdstuk 6 Faciliteren van boeren bij de transitie	31
Bijlage 1: Inbreng provincies voor concretisering landbouwperspectief	32

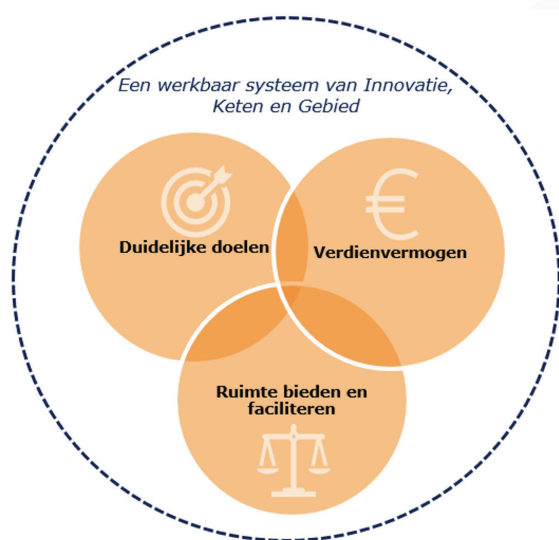

Samenvatting: Toewerken naar een ontwikkel- en uitvoeringsagenda met de landbouw- en voedselketen

Samen verantwoordelijk voor succesvolle landbouwtransitie

Provincies willen een constructieve bijdrage leveren aan de transitie in het landelijk gebied voor een aantrekkelijke leefomgeving en landschap, beleefbare natuur, goede recreatiemogelijkheden, gezonde bodem, voldoende water van goede kwaliteit en óók aan een duidelijk perspectief voor landbouw- en voedselketen. In dit position paper verwoorden wij als provincies onze visie op wat er nodig is om perspectief te bieden aan agrarische ondernemers. De toekomstige landbouw- en voedselketen moet niet een restproduct zijn van maatschappelijke opgaven, maar juist een belangrijke drager daarvan.

De landbouwtransitie vraagt om een systeemverandering. Het realiseren van een duurzame en krachtige landbouwsector vraagt een overheid met een visie op de landbouw- en voedselketen van de toekomst, en een lange termijn aanpak gericht op transitie. Een overheid, die ingrijpende keuzes durft te maken, duidelijke kaders meegeeft en adequate ondersteuning biedt. Ook vraagt het een overheid die openstaat om te leren, en te toetsen wat er in de praktijk wel en niet werkt, en die ondernemers ondersteunt om de transitie op bedrijfsniveau te laten plaatsvinden. Om tot resultaat te komen in gebiedsprocessen moeten ondernemers investeringsbeslissingen kunnen nemen.

(figuur 1)

Hiervoor hebben ze duidelijke doelen nodig, ruimte en ondersteuning en zicht op verdienvermogen. En dat alles binnen een werkbaar systeem van innovatie, keten en gebied (zie figuur 1).

Provincies moeten daarvoor duidelijkheid bieden. We hebben in bijlage 1 op een rij gezet wat provincies voor de korte termijn concreet nodig hebben van het Rijk om dat te kunnen doen. Het gaat om:

1. Een richtlijn voor grondgebonden veehouderij;
2. Zicht op een verdienmodel voor blijvende agrariërs via beloning van maatschappelijke diensten;
3. Een werkbare aankoopregeling voor gronden en bedrijven;
4. Duidelijkheid over verduurzamingsdoelen, waaronder bufferzones langs beekdalen en veenweidedoelen;
5. Een effectief generiek beleid;
6. Faciliteren van boeren bij de transitie;
7. Afspraken met ketenpartijen gericht op het ondersteunen van de boer bij de transitie;
8. Zicht op een actieplan voor de lange termijn, waaronder werken aan innovatie;
9. Een duidelijk tijdpad.

Gezamenlijke aanpak nodig voor perspectief landbouw

De transitie kan niet alleen plaatsvinden door de overheid of door de sector: een gezamenlijke aanpak is noodzakelijk. Omdat er zoveel te doen is en we met de belangrijkste zaken willen beginnen stellen wij voor om gezamenlijk een ontwikkel- en uitvoeringsagenda te maken samen met de sector, het Rijk en andere relevante partijen voor korte, middellange en lange termijnacties. Een dergelijke agenda is een goede mogelijkheid om uit de huidige impasse te komen en de gepolariseerde verhoudingen tussen boer, overheden, keten en samenleving om te buigen naar een positief verhaal gericht op concrete toekomstperspectieven. Een ontwikkelagenda geeft duidelijkheid over langjarige afspraken en maakt hiermee investeringen mogelijk die een hele generatie meegaan.

We hopen dat dit position paper een positieve bijdrage levert aan het ontstaan van een dergelijke brede ontwikkel- en uitvoeringsagenda en vooral: aan perspectief voor de landbouw. Hieronder doen wij een voorstel voor de acties voor de komende tijd. Je kunt dit zien als ingrediënten voor een ontwikkel- en uitvoeringsagenda.

Ingrediënten ontwikkel- en uitvoeringsagenda

Een ontwikkel- en uitvoeringsagenda voor de landbouw- en voedselketen moet wat ons betreft geen vrijblijvende set met vage intenties bevatten, maar een concrete set met afspraken over wie, wat gaat doen om van de realisatie van het NPLG een succes te maken, inclusief tijdlijn. De hoofdlijn: Provincies nemen het voortouw in de gebiedsprocessen, het Rijk voor ketenafspraken, aanpassing van wetgeving en (financiële) instrumenten, de keten voor bedrijfsaanpassingen en innovatie. Hieronder doen we een aanzet voor de afspraken die wij daarin graag op zouden nemen.

Wat gaan provincies doen om perspectief te bieden aan de landbouw- en voedselketen?

1. We gaan zorgen dat de landbouw een goede positie heeft aan tafel in de gebiedsgerichte aanpak
  - Gebiedsvisie maken op het gebied van landbouw: wat willen we als overheid houden aan waarden van de landbouw als het gaat om productie, economie, landschap en maatschappelijk? Welke waarden levert de landbouw- en voedselsector in het gebied?
  - Sociaaleconomische toets (laten) uitvoeren.
  - Boeren ondersteunen zodat zij gelijkwaardig deel kunnen nemen.
2. We gaan ruimtelijke randvoorwaarden creëren
  - We gaan onderzoeken of en hoe we strategische landbouwgronden planologisch gaan beschermen om ze te behouden voor de landbouw. Dit kan per provincie verschillen.
  - We gaan ruimtelijke duidelijkheid bieden door in onze gebiedsprocessen uit te werken waar welke doelen vanuit het NPLG landen. Dus: duidelijkheid over landbouwgronden, zones langs waterlopen waar bemesting niet mag, waar extensief beheer nodig is, waar welke emissieplafonds gelden.
3. We maken werk van de gebiedsgerichte aanpak
  - In omgevingsvisie/omgevingsplan vastleggen welk (agrarisch) gebruik aan bepaalde gronden verbonden is. Daarmee zorgen we voor een dempende werking op grondspeculatie en grondprijsstijgingen die maakt dat grondprijzen niet meer in relatie staan tot het gewenste gebruik.
  - Ruimtelijk mogelijk maken van alternatieve verdienmodellen (energie, recreatie, etc.) daar waar nodig.
  - We gaan plaats maken voor pilots, proefboerderijen en dergelijke.
4. We gaan op regionaal niveau afspraken maken met ketenpartijen
  - We werken integrale gebiedsprogramma's uit. Provincies bepalen zelf op basis van de integrale opgave grenzen van (deel-) gebieden.
  - We kunnen alleen aan de slag als de juiste condities op landelijk niveau er zijn. We zetten deze 'Uitvoeringscondities' voor het realiseren van verduurzamingsdoelen op het gebied van stikstof, water en klimaat op een rij en vragen het Rijk hiermee aan de slag te gaan. Een deel van die condities zijn al onderdeel van dit stuk.
  - We realiseren gebiedsprogramma's door het initiëren en begeleiden van gebiedsprocessen.
  - We gaan de WILG inzetten waar dat nodig is om in gebiedsprocessen te kunnen sturen op welke gronden bij welke ondernemer terecht komen. Daarvoor is het wel nodig dat provincies gronden (en gebouwen) kunnen verwerven en dat het Rijk daarvoor (een) werkende regeling(en) en financiële middelen beschikbaar stelt.

vanuit de (nieuwe) keten, bijvoorbeeld aan voldoende productie van bepaalde (duurzame) gewassen.

5. We ondersteunen boeren
  - Via de eco-regelingen en het agrarisch natuurbeheer. Ook onderzoeken we samen met het Rijk hoe we deze financiering langjariger kunnen toezeggen.
  - Via gebiedsgerichte regelingen en het GLB ondersteunen we boeren, collectieven en gebiedspartijen bij advies, innovatie.
  - We stimuleren kennisdeling, kennisontwikkeling en innovatie op regionale schaal door o.a. samenwerking en organiserend vermogen te faciliteren.

Wat vragen wij aan het Rijk?

1. Uitwerken van (beleid voor) een nationale visie voor de landbouw- en voedselketen
  - Uitwerken en concretiseren van begrippen als grondgebondenheid, landschapsgrond, overgangsgebieden, etc. De vertaling naar gebieden zullen provincies in gebiedsprocessen doen.
  - Bepalen welke landbouwwaarden we willen houden als overheid op het gebied van productie, economie, landschap en maatschappij.
  - Uitwerken van het begrip kringlooplandbouw: welke kringlopen, op welke schaal, hoe kringlopen te sluiten, wat is daarvoor nodig?
  - Generiek beleid, bijvoorbeeld landelijke voorschriften voor stallen.
2. Op landelijk niveau bindende afspraken maken met de ketenpartijen
  - Afspraken maken rond het verdienvermogen van de boer, beloning van de boer, langjarige contracten met de afnemers, betaalbare financiering, ontwikkelen en leveren van de juiste producten en technieken, inzet van het innovatiefonds, regelingen voor krimp in de keten.
  - Ook zetten we in op gezamenlijke inzet voor bijvoorbeeld BTW-voordelen op biologische of streekproducten en afspraken voor een minimum aandeel Nederlandse waar in levensmiddelen en op de schappen, het stimuleren van het ontstaan van nieuwe ketens (bijvoorbeeld rond silphie, lisdodden, zilte teelten, lupine of luzerne).
3. Wet- en regelgeving aanpassen dat duurzaam ondernemerschap in de weg staat
Op dit moment denken wij concreet aan:
  - De pachtwet aanpassen zodat er prikkels voor verduurzaming ontstaan en gronden beschikbaar komen voor boeren die dóór willen.
  - Opheffen van belemmerende staatssteun-grenzen (de de minimis grens voor agrarische bedrijven omhoog brengen evenals bovengrens voor agrarisch advies).
  - Mogelijk maken van verwerving gronden via de WVG en ruimte voor het onderhands verkopen van gronden ten behoeve van gebiedsprocessen buiten de WILG.
  - Opheffen van de landbouwvrijstelling of aanpassen van fiscale regelgeving rond bedrijfsbeëindiging zodat stoppen aantrekkelijker wordt.
  - In Europa pleiten voor meer mogelijkheden rond kunstmestvervangers en mestverwerking. EU-erkenning van het gebruik van kunstmestvervangers (RENURE) in de kunstmest-gebruiksruimte biedt grote economische en maatschappelijk voordelen.
  - Bieden van handelingsruimte bij de opstelling van gebiedsprogramma's.
4. Voorzien in (financieel) instrumentarium en bijdragen aan innovatie-milieu
  - Regeling en structurele financiering voor het belonen van maatschappelijke diensten door agrariërs.
  - Werkende regelingen voor het opkopen en afwaarderen van gronden en gebouwen.
  - Procesgeld voor provincies en ketenpartijen

- waar nodig om aan de slag te gaan.
- Aanstellen van een innovatiegezant met een brede opdracht.
Opzetten en financiering van een innovatieagenda en/of innovatiefonds.

Wat vragen wij aan ketenpartijen en onderzoeksinstellingen?

1. Maken van afspraken gericht op het verdienmodel van de boer en de transitie in de breedte
  - Zie hiervoor onder punt 2 bij 'wat vragen we van het Rijk?'
2. Gezamenlijk opzetten/doorontwikkelen van een innovatieprogramma.
  - Voortouw nemen in het komen tot focus (keuzes over op wel type innovaties ingezet moet worden).
  - Voortouw nemen in het opzetten van de organisatie rondom innovatie, vooral waar het gaat om systeeminnovaties die niet vanuit individuele partijen tot stand kunnen komen.
  - Concrete bijdrage aan het innovatiefonds (geld, kennis, uitvoering)

Wat vragen wij aan maatschappelijke partners en de consument?

Naast het Rijk zijn gemeenten en waterschappen belangrijke natuurlijke partners van de provincie én in het landelijk gebied. Wij vragen hen om deel te nemen in de afspraken en vanuit hun eigen rol en betrokkenheid bij te dragen aan de transitie. Dit werken we samen met hen nader uit.

Wij zien daarnaast in ieder geval een rol voor:

- De consument:
De consument kan met andere keuzes een belangrijke bijdrage leveren aan de transitie in het landelijk gebied: meer duurzaam geproduceerd, lokaal en/of plantaardig voedsel. In ieder geval zal de consument een eerlijke prijs moeten betalen die duurzaam produceren mogelijk maakt.
- Natuurbeheerders en andere grondeigenaren:
Natuurbeheerders en andere grondeigenaren kunnen bijdragen door gronden in hun beheer - daar waar dat past - onder de juiste condities uit te geven voor extensief, langjarig en natuurinclusief agrarisch gebruik.

INLEIDING

De landbouw- en voedselsector is in veel opzichten een belangrijke sector voor ons land. De sector is beeldbepalend voor het (cultuur)landschap, voorziet ons van voedsel, zaden, planten, bio-based grondstoffen, en agrarisch natuurbeheer, zorgt mede voor sociale samenhang in het buitengebied en het is een economische factor van betekenis.

De inzet van de provincies is gericht op het creëren van positieve waarde vanuit de landbouw en voedselsector voor de economie, het landschap, de mens en maatschappij. In dit position paper doen wij een voorzet voor wat die positieve waarde is: economisch (toegevoegde waarde, banen, kennis, arbeidsmarkt), qua producten (voedsel, planten, zaden, biobased materialen en energie), landschappelijk (ecologisch, landschappelijk, recreatie), sociaal-maatschappelijk (zorg, welzijn). Een gezamenlijke waardenoriëntatie met het Rijk, de ketenpartijen en maatschappelijke partners kan hierin aanscherping brengen.

Het bodem- en watersysteem is leidend voor hoe de landbouw zich in verschillende gebieden kan ontwikkelen. Een eerste aanzet is gegeven door het Rijk in de visie "Waardevol en Verbonden," waarin wordt ingezet op kringlooplandbouw. Nu is er een verdere concretisering nodig: wat voor type(n) landbouw past in Nederland en op mondiaal niveau als toonaangevend innovatieplatform in Agrifood, gelet op bodem en water, de geopolitieke situatie, de huidige energiecrisis, de gewenste economische effecten en onze rol binnen de Europese

landbouwstructuur? Wat zijn de kaders waarde agrarische ondernemer met zijn bedrijfsvoering rekening mee dient te houden? Welke biobased producten zijn kansrijk voor de sector om invulling te geven aan de circulaire economie? Welke rol kan de landbouw hebben in de energietransitie? Een antwoord op deze vragen is bepalend voor het perspectief van de Nederlandse landbouw- en voedselketen en de keuzes die de agrarische ondernemer heeft.

Een dergelijke koers is niet alleen noodzakelijk vanuit sociaaleconomische oogpunt, maar ook gelet op de uitdagingen op het gebied van vergroening en duurzaamheid die de huidige landbouw kent. Er is een systeemverandering nodig om de landbouw- en voedselketen structureel te verduurzamen. Als we, als overheid, doen wat we deden, dan krijgen we wat we kregen. Het moet dus anders, en alle verandering is moeilijk. De transitie van het landelijk gebied vraagt een andere houding en werkwijze van de overheid en soms ook het afbreken van 'heilige huisjes'.

Provincies willen een constructieve bijdrage leveren aan de transitie in het landelijk gebied. Tegelijkertijd kunnen we niet wachten totdat de lange termijn is uitgekristalliseerd en moeten we per direct aan de slag in de gebieden. Om tot resultaat te komen in gebiedsprocessen moeten ondernemers investeringsbeslissingen kunnen nemen. Wat (nog) ontbreekt is toekomstperspectief voor agrarische bedrijven die dóór willen.

De landbouw- en voedselketen is essentieel voor de Nederlandse (kennis)economie

Omzet en banen

Het geheel van directe en indirecte activiteiten rond de primaire landbouw en de voedingsmiddelenindustrie droeg in 2018 voor circa 6,4% bij aan het bruto binnenlands product. Het agrocomplex is goed voor 7,9% van de nationale werkgelegenheid en de toegevoegde waarde bedroeg bijna 50 miljard euro. De Nederlandse export is vrijwel geheel gericht op West-Europa. Onze positie als tweede landbouwexporteur wordt sterk bepaald door onze positie als doorvoerhaven.

Innovatie

De Agri & Food sector is één van de 9 topsectoren van Nederland. Wereldwijd blinken wij uit in innovatie en voedselproductie door ons een unieke kennis- en onderwijsklimaat met o.a. de Universiteit van Wageningen als beste landbouwuniversiteit ter wereld.

Biobased grondstoffen en energie

Nederland wil in 2050 een circulaire economie zijn. Biobased grondstoffen vormen een belangrijke pijler daarin. Bijvoorbeeld het toepassen van biobased bouwmaterialen (gemaakt uit reststromen van bijv. lisdodde, hennep, vlas) verlaagt de CO2 uitstoot in de bouw. In de toekomst kan de landbouw een grotere rol spelen als toeleverancier van de biobased industrieën en daarnaast een bijdrage leveren aan verduurzaming door productie van duurzame energie (wind, biogas en zon).

Voor een deel van hen is het ondoenlijk om te investeren in de doorontwikkeling van hun bedrijf omdat niet duidelijk is of en onder welke voorwaarden zij door kunnen boeren op hun (huidige of toekomstige) locatie, aan welke doelen ze moeten voldoen en welk verdienmodel hierbij mogelijk is.

Dat wil niet zeggen dat alles, overal kan. Klimaat, bodem, water en biodiversiteit worden leidend voor waar, wat en hoe boeren kunnen produceren. Dat is een grote omslag. Het betekent ook dat niet alle boeren op elke plek kunnen doorgaan zoals ze zouden willen. In verschillende gebieden in Nederland zal er minder ruimte zijn voor intensieve

landbouw. In sommige gebieden zal landbouw niet meer in de huidige vorm mogelijk zijn. Het is dan aan de ondernemer in kwestie om te kiezen voor aanpassing, verplaatsing of beëindiging van het bedrijf. Daarbij is het van belang dat de overheid kaders en mogelijkheden biedt aan ondernemers om deze stappen te zetten.

Voor een duurzame en krachtige landbouwsector zijn duidelijke doelen nodig, verdienvermogen en ruimte en ondersteuning (hieronder nader uitgewerkt). In dit position paper schetsen wij hoe wij als provincies dat perspectief willen helpen invullen.

Onze toekomstvisie voor de landbouw- en voedselsector

De Nederlandse landbouw- en voedselketen produceert:

- voedsel, planten, biobased materialen en energie;
- maatschappelijke diensten op het gebied van natuur- en landschap(sbeheer);
- innovaties die wereldwijd worden toegepast.

Op een manier die:

- een gezonde leefomgevingskwaliteit (natuur, biodiversiteit, lucht, bodem, water en klimaat) mogelijk maakt;
- bijdraagt aan de brede welvaart (dierenwelzijn, sociaal-maatschappelijk, ecologisch, economisch en landschappelijk);
- economisch volhoudbaar is.

Deze visie willen wij graag samen met het Rijk en de ketenpartijen aanscherpen, uitwerken en kwantificeren op nationaal en gebiedsniveau.

Visie op de voedselvoorziening

No farmers no food is een van de veel gehoorde argumenten tijdens de boerenprotesten. Verschillende onderzoekers ontkrachten deze stelling. Ze geven o.a. aan dat gezien 70% van de Nederlandse agrarische producten naar het buitenland gaan, dit argument ver af staat van hoe het voedselsysteem in Nederland werkt.

Wij kijken genuanceerd naar beide perspectieven. Voedselproductie is een belangrijke maatschappelijke en economische waarde van de landbouw, zowel voor de Nederlandse, de Europese, als de wereldwijde voedselvoorziening. Het grootste deel van de export wordt afgezet binnen een straal van 500 km, en heeft hiermee een lage footprint. Nederlands voedsel is op Europees niveau wel degelijk van belang om de bevolking te voeden. Pootaardappelen uit Friesland exporteren wij naar Indonesië, waardoor daar lokaal hoogwaardig voedsel kan worden geproduceerd. Stopt de export, dan vermindert de aardappelproductie in Indonesië. Hetzelfde geldt bijv. ook voor zaden.

De publicatie 'De Nederlandse agrarische sector in internationaal verband' beschrijft de ontwikkelingen in de Nederlandse handel in landbouwgoederen met het buitenland, zowel de import als de export.

Wij willen graag samen met het Rijk en de landbouw- en voedselketen een visie op de voedselvoorziening - ook in internationaal verband - ontwikkelen die rekening houdt met wat de Nederlandse natuur kan dragen én met de behoefte aan veilig voedsel in Nederland en de wereld.

KERN VAN ONZE PROPOSITIE

Wij verstaan onder toekomstperspectief voor de landbouw- en voedselketen dat een individuele ondernemer bereid en in staat is om te investeren in de doorontwikkeling van zijn of haar bedrijf op een manier die ruimtelijk en ecologisch past. Het is de ondernemer zelf die binnen de randvoorwaarden een keuze maakt over duurzaam doorontwikkelen, verplaatsen of stoppen.

Om ondernemers in staat te stellen investeringsbeslissingen te nemen is het allereerst van belang te onderkennen dat een ondernemer onderdeel uitmaakt van een systeem:

- Een ondernemer maakt onderdeel uit van (een) keten(s): Een boer kan alleen zijn bedrijfsvoering veranderen als de hele voedselketen (mee) verandert. Voor de transitie moet de gehele keten in de agrarische sector in balans zijn met de natuurlijke omgeving (zie hoofdstuk 1).
- Een ondernemer maakt onderdeel uit van een gebied/omgeving: opgaven, natuurlijke omstandigheden en ondernemers verschillen per gebied. Een gebiedsgerichte benadering met ruimte voor maatwerk is daarom noodzakelijk (zie hoofdstuk 2).

- Een ondernemer maakt onderdeel uit van een (wereldwijd toonaangevend) kennis- en innovatiesysteem: leren van elkaar, stimuleren van innovaties en innovaties integreren in de bedrijfsvoering is noodzakelijk (zie hoofdstuk 3).

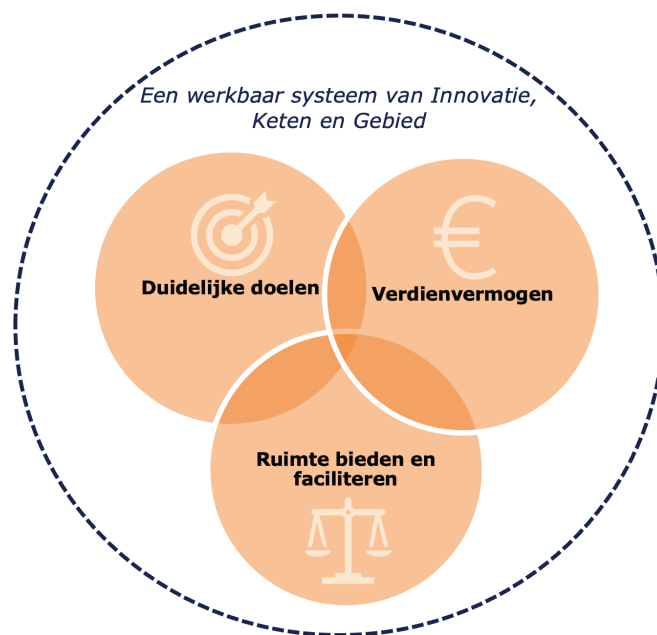
We starten dit position paper daarom met een analyse van deze drie systemen en de aanpak die wij nodig achten om die systemen in beweging te brengen. Dit doen wij in de eerste drie hoofdstukken.

Vervolgens heeft iedere ondernemer individueel drie zaken nodig om toekomstkeuzes te maken.

- Duidelijke doelen: er is scherpte nodig over de meerwaarde van landbouw (zowel op Rijks- als op gebiedsniveau), duidelijkheid over de randvoorwaarden voor ondernemers vanuit andere wettelijk verankerde verduurzamingsdoelen (stikstof, natuur, water, klimaat) en doelsturing (zie hoofdstuk 4).
- (Zicht op) Verdienvermogen: de landbouwtransitie kan alleen slagen als bedrijven rendabel kunnen zijn doordat inkomsten (al dan niet inclusief beloning voor maatschappelijke diensten) en kosten in balans zijn en zij kunnen investeren in de toekomst. De agrarische ondernemer moet een eerlijke prijs voor duurzame prestaties ontvangen (zie hoofdstuk 5).
- Ruimte bieden en faciliteren: Ondernemers hebben ruimte (fysiek en in regelgeving) en ondersteuning (advies) nodig voor omschakeling of doorontwikkeling en om deel te kunnen nemen aan de gebiedsprocessen (zie hoofdstuk 6).

Hoofdstuk 4, 5 en 6 lichten wij toe wat wij hiermee bedoelen.

Hoofdstuk 7 bevat onze visie op wat er moet gebeuren, welke acties provincies daarvoor zelf ondernemen, wat we van het Rijk vragen en welke bijdrage de ketenpartijen en de maatschappij in onze ogen kunnen en moeten leveren om te komen tot een succesvolle landbouwtransitie mét perspectief voor agrarische ondernemers. Dit hoofdstuk is getiteld: 'toewerken naar een ontwikkel- en uitvoeringsagenda met landbouw- en voedselketen'

Figuur 1: perspectief voor de landbouw

Verduurzamingsdoelen en landbouwwaarden

In dit position paper verwijzen we naar verduurzamingsdoelen als het gaat om de internationale wettelijke doelen voor natuur, stikstof, klimaat en waterkwaliteit. In het Nationaal Programma Landelijk Gebied (NPLG) staat op hoofdlijnen wat waar kan binnen deze onontkoombare doelen.

Deze doelen zijn vanuit het oogpunt van de landbouwsector randvoorwaarden waarbinnen zij produceren. De sector heeft zelf óók een eigenstandige maatschappelijke waarden: gezondheid (voedsel), economisch (werkgelegenheid, bijdrage aan BNP en export, innovatie), landschappelijk (in stand houden waardevolle cultuurlandschappen, bijdragen aan agrobiodiversiteit), maatschappelijk (bijvoorbeeld recreatie, zorg en sociale samenhang en voedselproductie).

In dit position paper betogen we dat waarden ván de landbouw een veel prominentere plek verdienen in het NPLG en in gebiedsprocessen: de toekomstige landbouw- en voedselketen is wat ons betreft niet 'wat overblijft' nadat verduurzamingsdoelen zijn gerealiseerd, maar juist een belangrijke drager van de transitie met een brede maatschappelijke meerwaarde. We willen concreetheid geven, oftewel de ruimtelijke vertaling waar de landbouw welk ontwikkelperspectief heeft.

In de tekst in dit stuk maken we daarom onderscheid tussen verduurzamingsdoelen en landbouwwaarden. In hoofdstuk 4 lichten we dit verder toe.

KETENBENADERING

Verduurzaming van de landbouw- en voedselketen vraagt iets van alle schakels in de keten. Er zijn veel boeren die nichemarkten bedienen of multifunctioneel diensten leveren en daarmee wat minder afhankelijk zijn van de keten. Over het algemeen kan een boer kan zijn bedrijfsvoering niet optimaal aanpassen als de hele voedselketen niet verandert: voor prijsvorming is hij afhankelijk van de wereldmarkt, voor afzet van de zuivelcoöperatie, de supermarkt of groothandelaren, voor verduurzaming van leveranciers en externe kennis, etc. De keten bepaalt mede het verdienvermogen en de bedrijfsvoering van een boer. De agrarische ondernemer kan als enige schakel in de keten niet zelf prijzen vragen. Onderdeel van de keten vormen:

1. Grondeigenaren van landbouwgrond, waaronder de overheid zelf.
2. Financiers (in het bijzonder banken).
3. Toeleveranciers, waaronder zaadveredelaars, veevoederleveranciers, kunstmestfabrikanten, fabrikanten van installaties en machines, gewasbeschermingsmiddelenproducenten, erfbetreders en adviseurs, loonwerkers, etc.
4. Afnemers: groothandelaren, supermarkten, en in steeds meer gevallen consumenten (niche).
5. Voedselverwerkers: slachterijen, zuivelcoöperaties, verwerkings- en verpakkingsbedrijven.
6. Distributeurs/transporteurs.
7. De consument, zowel in Nederland als in het buitenland.

In een vrije markt hangen toekomstbestendige verdienmodellen samen met de keten: met de kostprijs van productie (grondprijzen, financieringskosten) en met de opbrengsten daarvan (voedselprijzen, subsidies en alternatieve inkomsten voor o.m. maatschappelijke diensten), en met het ontstaan van nieuwe producten/afzetmogelijkheden. Afhankelijk van de opgaven en mogelijkheden in een gebied zal een andere 'mix' kunnen ontstaan.

Wij denken dat afspraken met de keten moeten gaan over:

- doelen voor de productie en afzet van duurzame producten tegen een reële prijs (kostprijs met marge).

- Het organiseren van de vraag naar duurzame producten (marktcreatie).
- Een betere beloning van de boer.
- Langjarige contracten met de afnemers.
- Betaalbare financiering, ontwikkelen en leveren van de juiste producten en technieken.
- Inzet van een innovatiefonds, o.a. voor verduurzaming en innovatie (precisielandbouw).
- Het coöperatiever organiseren van boeren.
- Regelingen voor krimp in de keten, maar ook gezamenlijke inzet voor bijvoorbeeld btw-voordelen op biologische of streekproducten, of afspraken voor een minimum aandeel Nederlandse duurzaam geproduceerde waar in levensmiddelen en op de schappen.

We hebben er behoefte aan dat er spoedig duidelijkheid komt over ketenafspraken, omdat die van invloed zijn op het verdienmodel en de ontwikkelmogelijkheden van bedrijven die in gebiedsprocessen ter tafel komen.

A close-up photograph of several yellow silphium flowers in full bloom, with some buds still visible. The flowers have many thin, radiating petals and a dark brown center. The background is a soft-focus field of similar flowers under a bright, clear sky.

Praktijkvoorbeeld: Silphie

Silphie lijkt een kansrijk nieuw gewas: het kan 20-30 jaar blijven staan zonder bodembewerking of bestrijdingsmiddelen, trekt insecten aan en is goed voor de biodiversiteit. Silphie kan gebruikt worden voor de productie van honing, ruwvoer, biogas of als biobased grondstof voor papier of bouwmaterialen. Daarvoor is wel een verwerkingsfabriek nodig en een minimale 'kritische massa' aan productie. In feite is een nieuwe keten nodig. Rijk en provincies kunnen een dergelijke innovatie stimuleren door afspraken te maken met de keten (minimale productieomvang) en stimulering in de opstartfase.

GEBIEDSGERICHTE AANPAK

Elk gebied is anders

Een boer maakt niet alleen onderdeel uit van een keten, maar ook van een gebied. Op gebiedsniveau komen alle opgaven én alle mogelijke oplossingen samen. Ieder gebied is anders:

- De landbouwstructuur verschilt: welke deelsectoren zijn dominant (akkerbouw, melkveehouderij, glastuinbouw, etc.), wat is de omvang en omzet van bedrijven, situaties rond bedrijfsopvolging, enzovoorts. De mogelijkheden voor verwerking, transport en andere infrastructuur verschillen sterk.
- De opgaven voor natuur, klimaat en water zijn verschillend en daarmee ook de uitdagingen voor de landbouw. Vaak is het landschapstype (veenweide, zandgronden, etc.) bepalend. De mogelijkheden voor de landbouw zouden daarom ook per landschapstype kunnen worden verduidelijkt.
- Ook zijn er grote verschillen in landschap, historie, cultuur en sociale structuur in gebieden.

Kortom: One size fits all werkt niet, gebiedsgericht maatwerk is noodzakelijk.

Provincies zijn gebiedsregisseur

Provincies hebben het aanbod gedaan om regie te pakken via de gebiedsgerichte aanpak (aanvankelijk betrof het de stikstofaanpak, inmiddels wordt de gebiedsgerichte aanpak verbreed tot de opgaven in het NPLG). Dit zal leiden tot gebiedsplannen per provincie, die de optelsom zijn van de (beoogde resultaten van de) verschillende gebiedsprocessen. Iedere provincie kiest zelf de optimale gebiedsindeling en gebiedsomvang, afhankelijk van lokale omstandigheden en voorgeschiedenis.

Een gebiedsgerichte benadering voor de landbouw is noodzakelijk vanwege de verschillen in milieugebruiksruimte per gebied, verschillen tussen gebieden, én omdat doelen en opgaven in samenhang moeten worden aangepakt. Integraliteit wordt op gebiedsniveau concreet. Op gebiedsniveau kan een match worden gemaakt tussen Europese, nationale, regionale en lokale instrumenten (subsidies, verordeningen, procesbegeleiding & advies, grondinstrumentarium, etc.), en de maatschappelijke opgaven die spelen in het gebied. De kaart 'globale ruimtelijke weergave van condities water, bodem, natuur en stikstof in relatie tot landbouw' uit de startnotitie NPLG kan een startpunt vormen voor gesprekken.

Dat wil overigens niet zeggen dat alle opgaven gebiedsgericht hoeven te worden opgelost. Generiek beleid via wet- en regelgeving is noodzakelijk, en een randvoorwaarde voor een goed gebiedsproces. Een goede instrumentenkoffer voor de gebiedsgerichte aanpak is ook noodzakelijk.

Visie ontwikkelen

Wij denken dat er zowel op landelijk als op gebiedsniveau een visie nodig is op de landbouw, met duidelijke landbouwwaarden (zie hoofdstuk 4) en randvoorwaarden (verduurzamingsdoelen op het gebied van stikstof, klimaat, natuur en water) voor de landbouw. Dat geeft veel duidelijkheid (perspectief!) aan ondernemers. In gesprek met de gebiedspartijen kunnen (overheids)doelen worden aangescherpt en/of herformuleerd binnen de bandbreedte van de wettelijke verduurzamingsdoelen. Wat zijn de consequenties als een doel op een bepaalde manier wordt geformuleerd? Zijn die consequenties wenselijk? En als alle doelen en randvoorwaarden in samenhang bij elkaar komen, wat voor ontwikkelperspectieven ontstaan er dan voor ondernemers in een gebied: innoveren, extensiveren, omschakelen, verbreden, verplaatsen, beëindigen, etc.?

In sommige gebieden zullen minder aanpassingen in de bedrijfsvoering volstaan om de opgaven te realiseren, in andere gebieden zijn ingrijpende veranderingen noodzakelijk. Dat beeld moet op gebiedsniveau en samen met gebiedspartijen ontstaan. Waarbij een geaggregeerd 'plaatje' kan worden getoetst aan nationale doelen en afspraken ten aanzien van de landbouw- en voedselsector: blijven we gezond en kwalitatief goed voedsel produceren? Blijven we voorloper in innovatie? Enzovoort.

Randvoorwaarden om tot resultaten te komen

Een voorwaarde voor een dergelijke gebiedsgerichte aanpak is een eenduidige (integrale) gebiedsindeling waarbij alle verduurzamingsdoelen en landbouwwaarden worden meegenomen. Alleen op die manier kunnen doelen worden doorvertaald naar gebiedsniveau (en daar waar mogelijk en nodig naar bedrijfsniveau). Op dit moment werken provincies aan een dergelijke gebiedsindeling.

De gebiedsprogramma's zullen voor de blijvers in de landbouw tot werkbare uitkomsten leiden: blijvers moeten een goed verdienmodel/bestaansrecht hebben en landbouwwaarden (zie hoofdstuk 4) moeten in voldoende mate zijn meegenomen. Wij vragen het Kabinet dit ook te borgen in het NPLG.

Daarnaast moet een aantal randvoorwaarden worden ingevuld door het Rijk. De provincies werken aan een overzicht van deze zogenaamde 'uitvoeringscondities'. Specifiek met het oog op het bieden van perspectief aan de landbouw vallen deze condities uiteen in:

1. Duidelijkheid: Om investeringsbeslissingen te kunnen nemen moeten bedrijven bijvoorbeeld lange termijn duidelijkheid hebben over een definitie voor grondgebondenheid, met ruimte voor provinciaal maatwerk, de beloning van maatschappelijke diensten, uitwerking van het begrip landschapsgrond, verduurzamingsdoelen voor stikstof, water en

klimaat, afspraken met de keten, etc.

2. Werkend instrumentarium: Provincies dienen -bijvoorbeeld- gronden (en gebouwen) te kunnen verwerven en vervreemden ten behoeve van gebiedsprocessen, er zijn regelingen nodig die innovatie en verduurzaming stimuleren, boeren hebben behoefte aan goede onafhankelijke adviezen en doorrekeningen, etc.

Deze 'uitvoeringscondities' komen op verschillende plekken in dit position paper terug, als onderdeel van de ketenaanpak, verdienmodellen, etc.

Ruimtelijk faciliteren

De provincies kunnen hun rol als gebiedsregisseur meer inhoud geven door hun taak en verantwoordelijkheid in de ruimtelijke ordening actief op te pakken en in te vullen zoals hieronder beschreven:

- Om voedsel te produceren en te kunnen extensiveren/verder verduurzamen is voldoende areaal nodig. Dit vraagt om in verordeningen en in afwegingen zorgvuldig om te gaan met landbouwgrond en met gebiedspartijen bekijken wat mogelijkheden zijn om extensivering te realiseren.
- Daarnaast willen we als provincies ruimtelijke duidelijkheid bieden door in de gebiedsprogramma's in beeld te brengen waar, welke doelen vanuit het NPLG landen. Dus: zones langs waterlopen waar bemesting niet mag, waar extensief beheer nodig is, waar welke emissieplafonds gelden. Door in omgevingsvisie/omgevingsplan vast te leggen welk (agrarisch) gebruik aan bepaalde gronden verbonden is, kunnen we de uitkomsten van gebiedsprocessen borgen en wellicht ook een dempende werking hebben op grondspeculatie.
- Tot slot willen we onze regierol pakken door het ruimtelijk mogelijk maken van alternatieve/aanvullende verdienmodellen (energie, recreatie, etc.) daar waar nodig om de gebiedsaanpak tot een succes te maken.

KENNIS EN INNOVATIE

Kennis en innovatie zijn een deel van de oplossing

De maatschappelijke opgaven zijn groot en we moeten toe naar een ander landbouwsysteem dat minder belastend is voor de leefomgeving. We realiseren ons dat innovatie niet alle problemen kan oplossen, maar denken dat innovatie wel een bijdrage kan leveren als onderdeel van de oplossing. Innovatie biedt ook kansen voor de verduurzaming van de sector en het versnellen van de landbouwtransitie. We zien onder andere kansen ten aanzien van digitalisering, precisielandbouw, verbeterde staltechnieken, mestverwerking, management maatregelen en het sluiten van kringlopen, maar ook voor het opzetten van hele nieuwe productieketens, bijvoorbeeld rond biobased materialen en de landbouwsector als toeleverancier van de nieuwe circulaire economie. En uiteraard voor biotechnologie: zoals het ontwikkelen van planten en zaden die minder gewasbescherming nodig hebben, resistenter zijn tegen ziektes, beter gedijen in droogte of juist in natte gebieden enzovoorts. Nederland is koploper in landbouwinnovatie en exporteert ook veel kennis en technologie. We hebben dus een uitstekende uitgangspositie!

Innovatie op gebied van techniek, bedrijfsmanagement én systeem

Figuur 2 visualiseert onze definitie van innovatie in de landbouw- en voedselketen. Wij onderscheiden systeeminnovaties, bedrijfsmanagement innovaties en technologische innovaties. Er zit geen hiërarchie in deze drie type innovaties (i.e. de een is niet belangrijker dan de ander), maar er is wel een wisselwerking. Wat je doet op systeemniveau bepaalt technieken, en wat je doet aan technieken bepaalt wat je op systeemniveau doet. Digitalisering is een pijler die van belang is op alle drie niveaus. De kunst is om voldoende aandacht te hebben voor toepassing en doorstroming.

- Technische innovaties variëren van biotechnologie en veredeling (nieuwe soorten planten en dieren) tot aan emissiearme staltechnieken, technieken om producten te verwerken etc.
- Bedrijfsmanagementinnovaties gaan veel meer om de toepassing van combinaties van technieken en om productiemethoden, zoals innovaties rond natuurinclusief boeren. Het gaat hierbij ook heel nadrukkelijk om het vakmanschap van de boer.
- Systeeminnovaties hebben betrekking op het ontstaan van nieuwe ketens (bijvoorbeeld voor biobased bouwmaterialen), maar ook op sociale innovatie, waarbij boeren en consumenten in nieuwe verhoudingen gezamenlijk produceren. Voorbeelden van ontwikkelingen die systeeminnovaties nodig hebben zijn kringlooplandbouw en de eiwittransitie.

Innovatie moet technisch, economisch, juridisch en maatschappelijk werken

Het Rathenau adviseert om te sturen op parallelle processen op gebied van technisch werkend, economisch werkend, juridische werkend en maatschappelijk werkend. Als innovatie niet op alle sporen werkt is deze niet toepasbaar. Belangrijk is bijvoorbeeld dat vergunningen op basis van nieuwe systemen juridisch houdbaar zijn (bijvoorbeeld ook als basis voor toestemmingsverlening),aar uiteraard ook dat ze economisch rendabel en maatschappelijk acceptabel zijn.

Innovaties toepassen in de praktijk en 'exnoveren'

Er liggen veel innovaties op de plank die niet of te beperkt worden toegepast. Via praktijknetwerken en fieldlabs wordt gewerkt aan vertrouwen opdoen met nieuwe innovaties door aan te tonen dat deze in praktijk werken. Hier moet een goede structuur voor zijn. Verder is er een risico op inzetten op innovatie zonder het eindbeeld (visie voor landbouwen voedselketen in Nederland) te weten. Daarnaast moet er om innovaties uit te rollen in de praktijk niet alleen aandacht zijn voor stimuleren van innovaties, maar ook voor het uitfasen van oude oplossingen: exnoveren. Het is dan wel heel belangrijk dat ondernemers weten welke innovaties er 'te koop zijn' en welke regelingen er zijn om hen daarbij te ondersteunen.

Toepassen van innovaties in de praktijk geeft ook kansen voor monitoring. Dit kan een belangrijke manier zijn om management maatregelen en technische innovaties te beoordelen op effectiviteit, maar ook om de vergunningverlening te kunnen schoeien op doelen i.p.v. middelen.

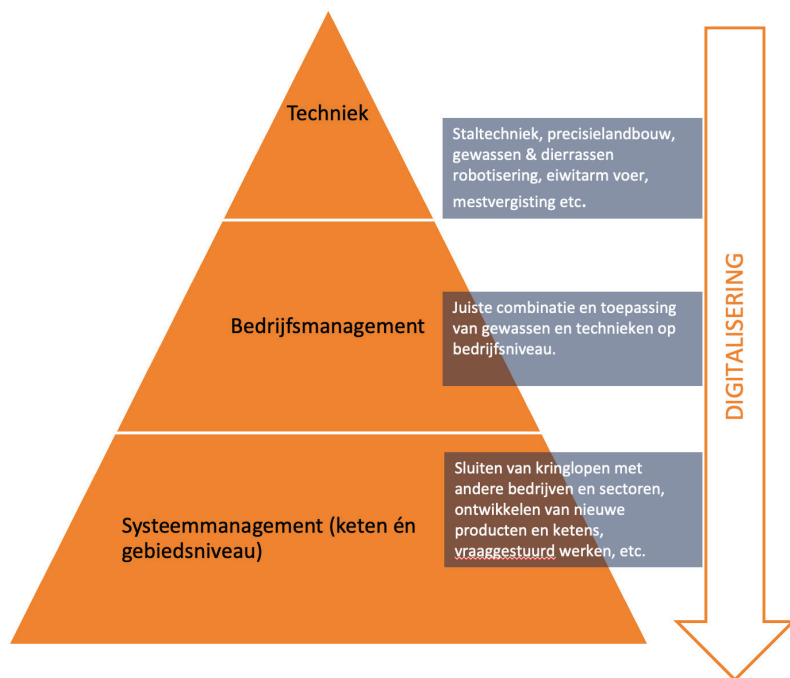
Sturen daar waar innovatie faalt

Niet alle innovaties komen van de grond. Soms is er sprake van innovatiefalen/marktfalen:

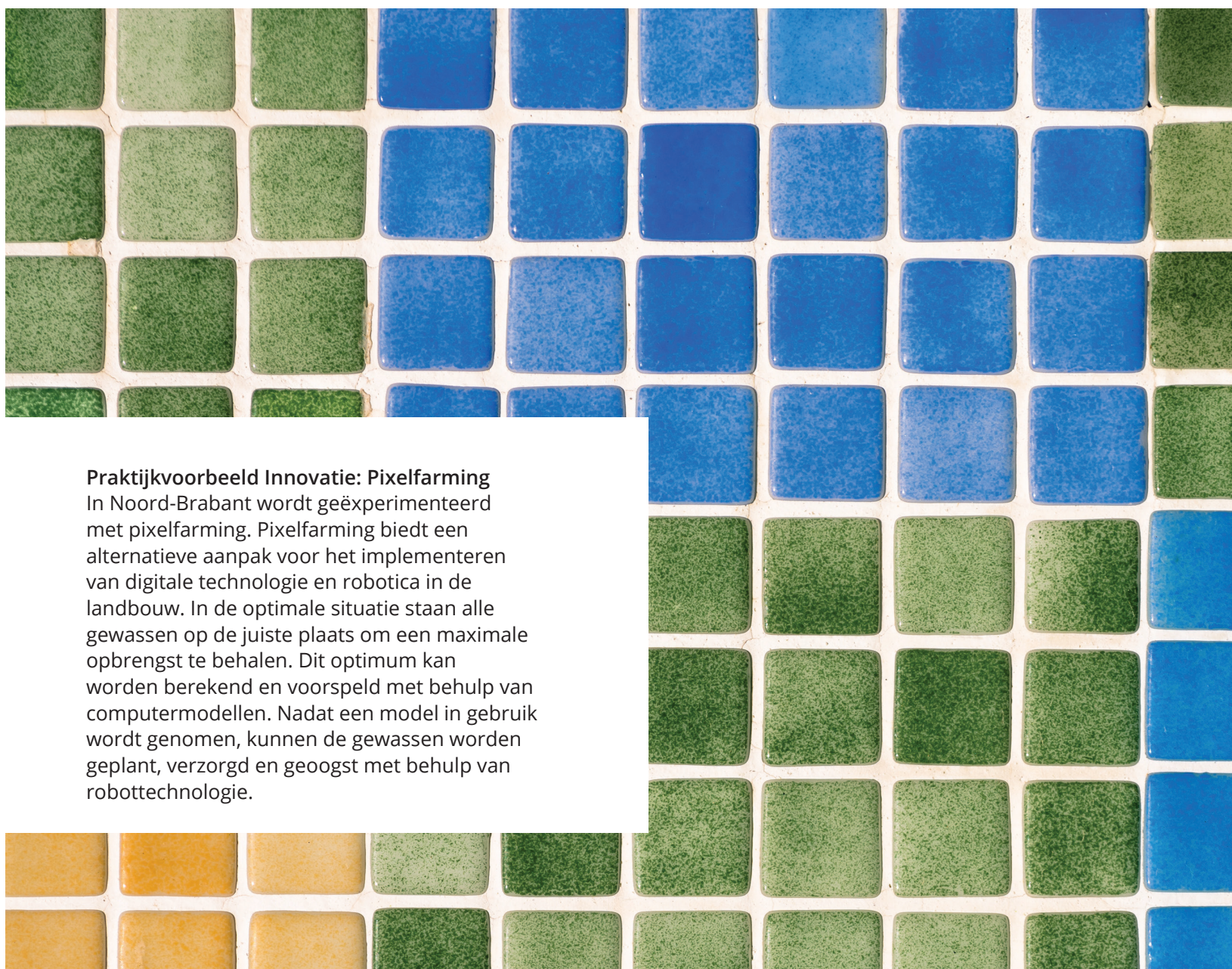
- Technische innovaties: lopen deels goed, deels gehinderd door versnipperde agrarische bedrijfsstructuur (geen R&D).
- Systeeminnovaties: bij systeeminnovaties is er vaak geen duidelijke aanbieder, afnemer en verdienmodel en dan faalt de markt.
- Keteninnovatie vraagt organisatie, dat ontstaat niet vanzelf. Provincies willen een rol pakken om het van elkaar leren te faciliteren.
- Matige toepassing van technieken: geen prikkel voor juiste toepassing, innovaties leveren niet de beloofde winst en problemen met vergunbaarheid.

Wij willen aansluiten bij de innovatiekracht in de landbouw- en voedselketen, onder andere bij toeleveranciers van werktuigen, en (voedings)middelen en méér dan tot nu toe innovatie (en de export van kennis!) stimuleren, bijvoorbeeld door het opzetten van een Innovatiefonds.

Figuur 2: innovatie in de landbouw- en voedselketen

Praktijkvoorbeeld Innovatie: Pixelfarming

In Noord-Brabant wordt geëxperimenteerd met pixelfarming. Pixelfarming biedt een alternatieve aanpak voor het implementeren van digitale technologie en robotica in de landbouw. In de optimale situatie staan alle gewassen op de juiste plaats om een maximale opbrengst te behalen. Dit optimum kan worden berekend en voorspeld met behulp van computermodellen. Nadat een model in gebruik wordt genomen, kunnen de gewassen worden geplant, verzorgd en geoogst met behulp van robottechnologie.

DUIDELIJKE DOELEN EN WAARDEN

Een agrarische ondernemer heeft behoefte om te weten 'waar het heen gaat' met de sector: met welke kaders hij/zij rekening dient te houden en wat dat betekent voor de kansen en ontwikkeling van zijn/haar eigen bedrijf. Dat toekomstplaatje is voor de landbouw nog niet voldoende helder. Zo schetst het Rijk in "Waardevol Verbonden" een visie op kringlooplandbouw, maar een duidelijke definitie van kringlooplandbouw ontbreekt. Hierdoor is het voor een individuele ondernemer niet altijd duidelijk waar hij of zij naartoe moet werken, bijvoorbeeld het sluiten van mineralenkringlopen binnen een straal van 400km vanaf de Nederlandse grens.

Wij denken dat op verschillende niveaus duidelijke doelen nodig zijn en dat het daarnaast belangrijk is om te onderschrijven welke waarden de landbouw een gebied brengt:

1. De maatschappelijke waarden van de landbouw

De afgelopen jaren is veel gesproken over het stellen van randvoorwaarden voor de landbouw: minder stikstof uitstoten, minder nitraat, minder bestrijdingsmiddelen gebruiken om doelen op het gebied van natuur en water te bereiken. Wij denken dat het noodzakelijk is om in gebiedsprocessen en daarbuiten te onderkennen dat de landbouw ook (een) eigenstandige waarde(n) heeft: gezondheid (groen, voedsel, recreatie, opvang), economisch (werkgelegenheid, bijdrage aan BNP en export, innovatie), landschappelijk (in stand houden waardevolle cultuurlandschappen, bijdragen aan agrobiodiversiteit), maatschappelijk (bijvoorbeeld recreatie en sociale samenhang). Wij vinden dat deze waarden ván de landbouw een veel prominentere plek verdienen in het NPLG en in gebiedsprocessen, om onnodige en onwenselijke 'decimering' in de sector te voorkomen. Het gaat dan om een landelijke visie op de landbouw- en voedselketen met duidelijke agro-economische, maatschappelijke en landschappelijke waarden. Een gezamenlijke waardenoriëntatie met Rijk, de ketenpartijen en maatschappelijke partners kan aanscherping brengen in deze landbouwvisie. Deze kunnen vervolgens op gebiedsniveau worden doorvertaald. In figuur 3 hebben wij een conceptmodel voor landbouwwaarden opgenomen.

Er staat druk op het landbouwareaal vanuit verstedelijking, natuurontwikkeling, de energietransitie, etc. Tegelijkertijd moet de landbouwsector in een aantal gebieden extensiveren

en is de productie van voedsel en andere biobased grondstoffen van essentieel belang. Wij willen zuinig zijn op onze vruchtbare landbouwgronden zorgvuldig afwegingen kunnen maken. Er is behoefte aan duidelijk ruimtelijk beleid.

2. Duidelijke richting

Zoals wij in de inleiding schetsen is het voor agrarische ondernemers lang niet altijd duidelijk waar zij naartoe moeten bewegen. Een goede definitie van begrippen als kringlooplandbouw, grondgebondenheid en landschapsgrond kunnen veel bijdragen aan helderheid over het perspectief voor ondernemers.

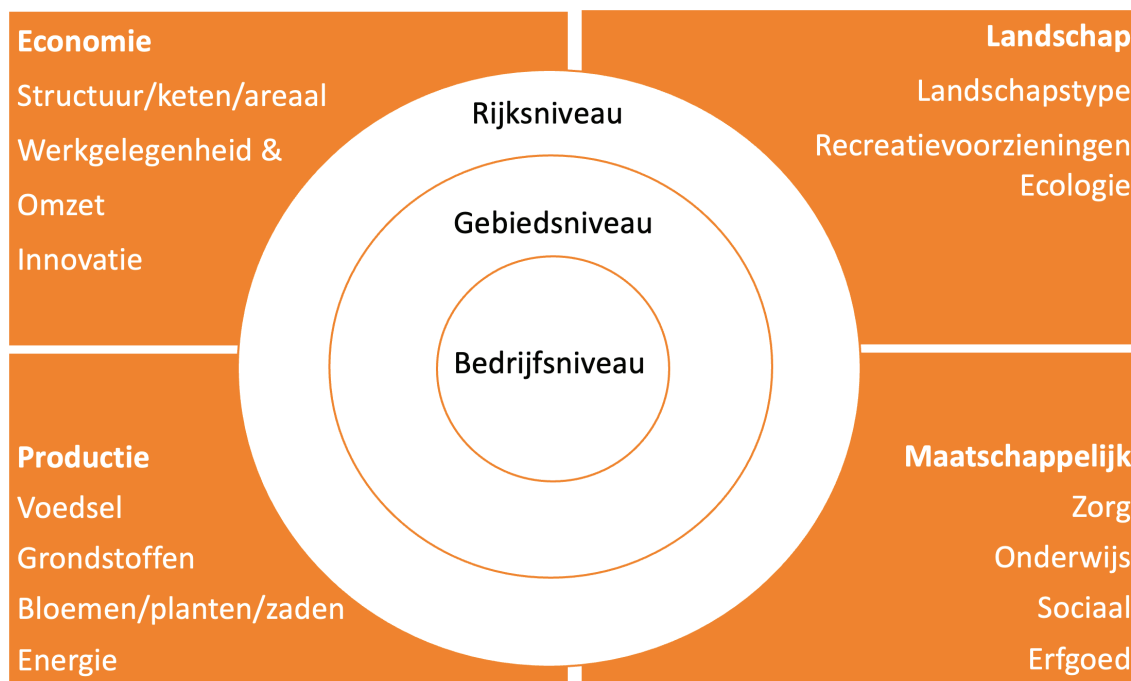
3. Randvoorwaarden (verduurzamingsdoelen)

Wij bedoelen hiermee Doelen/Europese internationale verplichtingen op het gebied van (1) natuur (met als onderliggend doel de stikstofopgave), (2) water en (3) klimaat. Diverse partijen in de landbouw- en voedselsector streven deze doelen na. Deze verduurzamingsdoelen zijn randvoorwaarden die we als maatschappij stellen aan het functioneren van de agrarische- en voedselketen. Die randvoorwaarden rondom natuur, stikstof, water en klimaat zijn grotendeels helder, maar de uitwerking ervan in gebieden nog niet. Ook zijn de randvoorwaarden de laatste jaren te veranderlijk gebleken: spelregels rond fosfaat, stikstof, CO₂, nitraat, etc. veranderen en stellen boeren steeds voor nieuwe (en grotere) uitdagingen. Provincies willen als onderdeel van de gebiedsgerichte aanpak en/of het NPLG ruimtelijke duidelijkheid bieden, bijv. door samen met kennisinstituten in de gebiedsprocessen in beeld te brengen waar, welke doelen vanuit het NPLG landen. Dus: zones langs waterlopen waar bemesting niet mag, waar extensief beheer nodig is, waar welke emissieplafonds gelden, etc.

4. KPI's

KPI's zijn Kritische Prestatie Indicatoren. Wij zien KPI's voor de landbouw als een manier om abstracte doelen te vertalen naar concrete doelen op bedrijfsniveau, waar een boer daadwerkelijk op kan sturen. Een boer heeft doelen nodig die hij kan vertalen naar zijn bedrijfsvoering. De KPI-systematiek lijkt een goede methode om doelen te specificeren en te monitoren. Deze systematiek vraagt nog wel de nodige doorontwikkeling. Aandachtspunt is het

inbouwen van de juiste prikkels zodat voorlopers beloond worden, als zij beter presteren dan de norm. In het kader van het 7e nitraatactieprogramma zijn al goede voorbeelden beschikbaar voor hoe overheid en sector hier samen in optrekken.

Figuur 3: Model voor landbouwwaarden

Praktijkvoorbeeld: Biodiversiteitsmonitor en KPI's

Verschillende provincies, waaronder Drenthe, werken aan het sturen op (biodiversiteits)doelen via biodiversiteitsmonitoring en de ontwikkeling van een KPI-systematiek (kritische prestatie-indicatoren). In Zeeland loopt een vergelijkbaar traject ('Boerenverstand') waarin juist gewerkt wordt aan KPI's voor de akkerbouw. Ook Noord-Brabant past een biodiversiteitsmonitor toe. In Noord-Holland loopt een pilot in de Beemster. Punt van onderzoek is of deze monitoring kan leiden tot certificering.

Sturen op doelen, niet op middelen

Wij zien de noodzaak om meer te sturen op doelen (wat willen we bereiken?) en minder op middelenvoorschriften (hoe moet een boer zijn bedrijf runnen?). Tegelijkertijd zien we daar ook een dilemma: vanuit bijvoorbeeld de urgentie van de stikstofproblematiek hebben we soms middelenvoorschriften nodig om zeker te weten dat we doelen tijdig halen. De inzet voor de lange termijn is echter om als overheden voor te schrijven wát we willen dat er bereikt wordt, en aan de ondernemer te laten hóe hij of zij dat wil doen mits doelbereik zeker is gesteld. Wij zien dan vooralsnog ook geen reden om bepaalde producten of deelsectoren te belemmeren. Producenten hebben de vrijheid om binnen de maatschappelijke randvoorwaarden (en bij vraag vanuit de markt) te produceren. Daarbij kunnen randvoorwaarden tussen gebieden verschillen met als uitkomst dat vrijheidsgraden voor landbouw per gebied anders zijn. Wij verwachten dat de vraag naar dierlijke producten de komende jaren af zal nemen naarmate de 'eiwittransitie' vordert, consumentengedrag verandert en er meer alternatieven op de markt komen.

VERDIENVERMOGEN

De gewenste transitie naar een duurzame landbouw- en voedselketen gaat samen met de noodzaak voor voldoende verdienvermogen. Landbouw is alleen duurzaam als een agrarisch ondernemer (en de ketenpartners) een boterham kan verdienen. Bedrijfskosten (grondprijzen, veevoer, zaden, (kunst)mest, arbeid, energie) moeten in balans zijn met opbrengsten en er moet ruimte zijn om te kunnen investeren in doorontwikkeling.

In een vrije markt wordt het verdienvermogen sterk bepaald door vraag en aanbod. Steeds weer blijkt dat dit principe in de landbouw niet goed werkt: er zit een behoorlijke vertraging in maken van producten (vandaag zaaien is volgend jaar oogsten), en kosten en randvoorwaarden (inclusief milieukosten) verschillen per land terwijl er sprake is van een wereldmarkt. Om die reden moet de overheid de juiste randvoorwaarden scheppen (wat mag) en het verdienvermogen van de boer te verbeteren (bijvoorbeeld maatschappelijke diensten vergoeden) zodat hij zijn productie kan verduurzamen.

Uiteraard is het aan de markt om binnen de randvoorwaarden en de mogelijkheden die de overheid biedt verdienmodellen te ontwikkelen en te kiezen. Als overheid kunnen we een rol spelen door:

- Creëer een markt voor duurzame producten tegen werkelijke prijzen met voldoende marge voor de boer. Hier is overheidsbeleid nodig: bijmengverplichtingen, heffingen, true cost systemen, grondprijzen, etc.
- Sturen op een betere beloning van- en/of lagere kosten voor de agrarisch ondernemer vanuit de keten én op ontwikkeling van nieuwe ketens (zie hoofdstuk ketenbenadering).
- Keuzes maken in hoeverre en op welke wijze we bereid zijn om structureel overheidsmiddelen beschikbaar te stellen voor maatschappelijke diensten zoals landschapsbeheer, ecologische maatregelen, waterbeheer, sociaal-maatschappelijke diensten, etc., wanneer de markt hier onvoldoende voor betaalt. Inzet voor de provincies in het NPLG is om te komen tot een groenblauwe dooradering van het landelijk gebied. Dat vraagt keuzes over de financiering daarvan. In gebieden waar extensivering van de landbouw nodig is, zijn deze keuzes fundamenteel voor het type bedrijf en verdienmodel wat kan ontstaan.
- Bieden van langjarige zekerheid: lange termijn duidelijkheid over verduurzamingsdoelen. Bestaande subsidies en regelingen zoals het agrarisch natuurbeheer, waar mogelijk, in looptijd verlengen waardoor een boer langjarig meedoet en kan vertrouwen op deze inkomsten
- Mogelijk maken van andere inkomstenbronnen: nieuwe teelten, extensief beheer van gronden, en het opwekken van energie door boeren (inclusief

mogelijkheden voor groen gas, en wellicht zonnepanelen als onderdeel van gewasrotatie etc.). Het opwekken van biogas wordt ook onderwerp van Europees beleid in het kader van de energiecrisis.

- Afspraken maken op Europees niveau over keurmerken voor duurzaam geproduceerd voedsel en planten, zodat een internationaal level playing field ontstaat.
- Tijdens de transitie experimenten met- en overstappen naar nieuwe bedrijfsmodellen stimuleren met investeringen, subsidie, regelruimte of anderszins.
- Aansturen op ketenafspraken rond true pricing, waarbij de maatschappelijke kosten van productie (vervuiling, overlast etc.) en kosten voor duurzamere producten onderdeel worden van de consumentenprijs.
- Steun waar mogelijk de uitrol van monovergisters: hiermee wordt én een nieuw verdienmodel gecreëerd, én bijgedragen aan een gesloten kringloop.

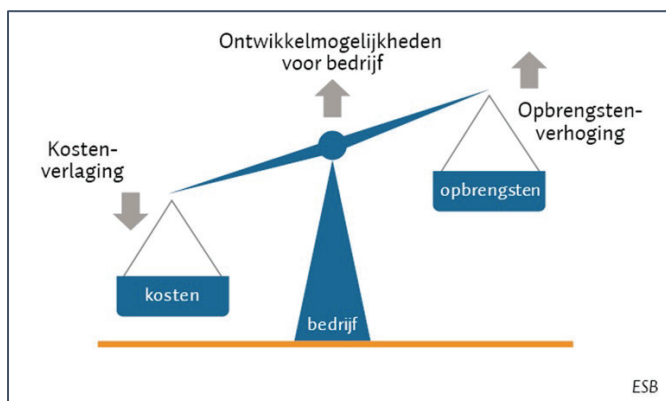
Een belangrijke voorwaarde voor een toekomstbestendig agrarisch bedrijf is dat er voldoende grond beschikbaar is voor een prijs en looptijd die een duurzaam productieproces mogelijk maken. In het geval van eigendom is de grondprijs (en bijbehorende financiering en financieringslasten) soms een probleem, vooral bij bedrijfsovername. Grondprijzen vormen zich op de markt, maar wellicht kunnen provincies en Rijk wel invloed uitoefenen door ruimtelijk te sturen (vastleggen van voorschriften met betrekking tot gebruik en functiewijziging in de omgevingsverordening waardoor speculatie afneemt) en door gronden -al dan niet via een planschaderegeling- af te waarderen waar nodig. Een dergelijke benadering kan gekoppeld worden aan de nader aan te wijzen landschapsgronden.

Wat betreft pacht moet een aanpassing van de pachtwet zorgen voor minder ongewenste prikkels. Het probleem dat grond nu kortlopend (liberaal) wordt verpacht tegen hoge prijzen, of juist in reguliere pacht langjarig bij reeds gepensioneerde agrariërs in gebruik is en door loonwerkers wordt bewerkt. Om te kunnen investeren in bodemkwaliteit is een langduriger pachtperiode met realistische pachtprijzen wenselijk.

Praktijkvoorbeeld: Wij.land

Kun je als natuurinclusieve boer ook een goede boterham verdienen? In het Wij.land project is een methodologie ontwikkeld om bedrijven economisch en financieel te analyseren en worden 13 regeneratieve en natuurinclusieve melkveebedrijven aan de hand van deze brede set van economische en financiële indicatoren geanalyseerd. Het geeft een eerste indruk van de kosten, baten en inkomsten van regeneratieve landbouw.

Figuur 4: Drie pijlers van een duurzaam verdienmodel (bron: Polman en Jongeneel, 2020)

INTERMEZZO GROND: CRUCIALE FACTOR IN DE LANDBOUWTRANSITIE

Grond is een cruciaal instrument in gebiedsprocessen om de verschillende doelen (NPLG) integraal, in samenhang, te realiseren. Vraagstukken op het gebied van grond zijn nauw verweven met het verdienvermogen van bedrijven en met de gebiedsgerichte aanpak. Grofweg spelen er drie uitdagingen:

1. Zorgen dat gronden van stoppende bedrijven terecht komen bij ondernemers die dóór willen.
2. Zorgen dat de grondprijs in lijn is met het jaarlijkse opbrengend vermogen bij het gewenste landbouwkundige gebruik. Hoge grondprijzen staan extensivering in de weg.
3. Zorgen voor continuïteit bij verpachting van grond, waardoor de pachter kan investeren in verduurzaming en bodemkwaliteit.

Provincies worden bij het aangaan van deze uitdagingen belemmerd doordat:

- Het niet altijd lukt gronden te verwerven: provincies zijn gebonden aan de marktwaarde, kapitaalkrachtige particulieren niet.
- Provincies zijn aanbestedingsplichtig bij het verkopen van gronden, deze mogen niet zonder meer worden toebedeeld in een gebiedsproces. De pachtwet stimuleert liberale, kortlopende pacht tegen hoge prijzen door verpachters en stimuleert het vasthouden van reguliere pachtgronden na pensionering door pachters.
- Fiscale regelgeving maakt stoppen (en verkopen van het bedrijf) onaantrekkelijk.
- Grondprijzen komen tot stand gebaseerd op huidig (intensief) gebruik en in sommige gevallen een opwaartse prijsdruk vanuit andere functies (wonen, datacenters, etc.). Ook lage rentestanden (en financieringslasten) dragen bij aan hoge grondprijzen. Anders dan planschade zijn er nog nauwelijks geschikte afwaarderingssystematieken.

Deels zijn er al oplossingen voor knelpunten 'in de maak': een deel van de provincies voert actief grondbeleid, er is een aanpassing van de pachtwet in aantocht uitwerking en naar verwachting komt er een regeling voor de afwaardering van landschapgrond.

Het huidige beleid is gebaseerd op vrijwilligheid. Met enkel vrijwilligheid gaan we echter de opgaven niet realiseren in de tijd die ervoor staat. Voor de korte termijn zien wij als oplossingsrichting:

- Provincies gaan meer gebruik maken van de WILG, en dan specifiek het landinrichtingsinstrument in de WILG. Dat maakt met mogelijk om met draagvlak van de grote meerderheid van grondeigenaren in een gebied tot een andere verdeling/toedeling van gronden te komen in gebiedsprocessen.
- Om de WILG effectief in te zetten hebben provincies grondposities nodig. Wij vragen het Rijk om op korte

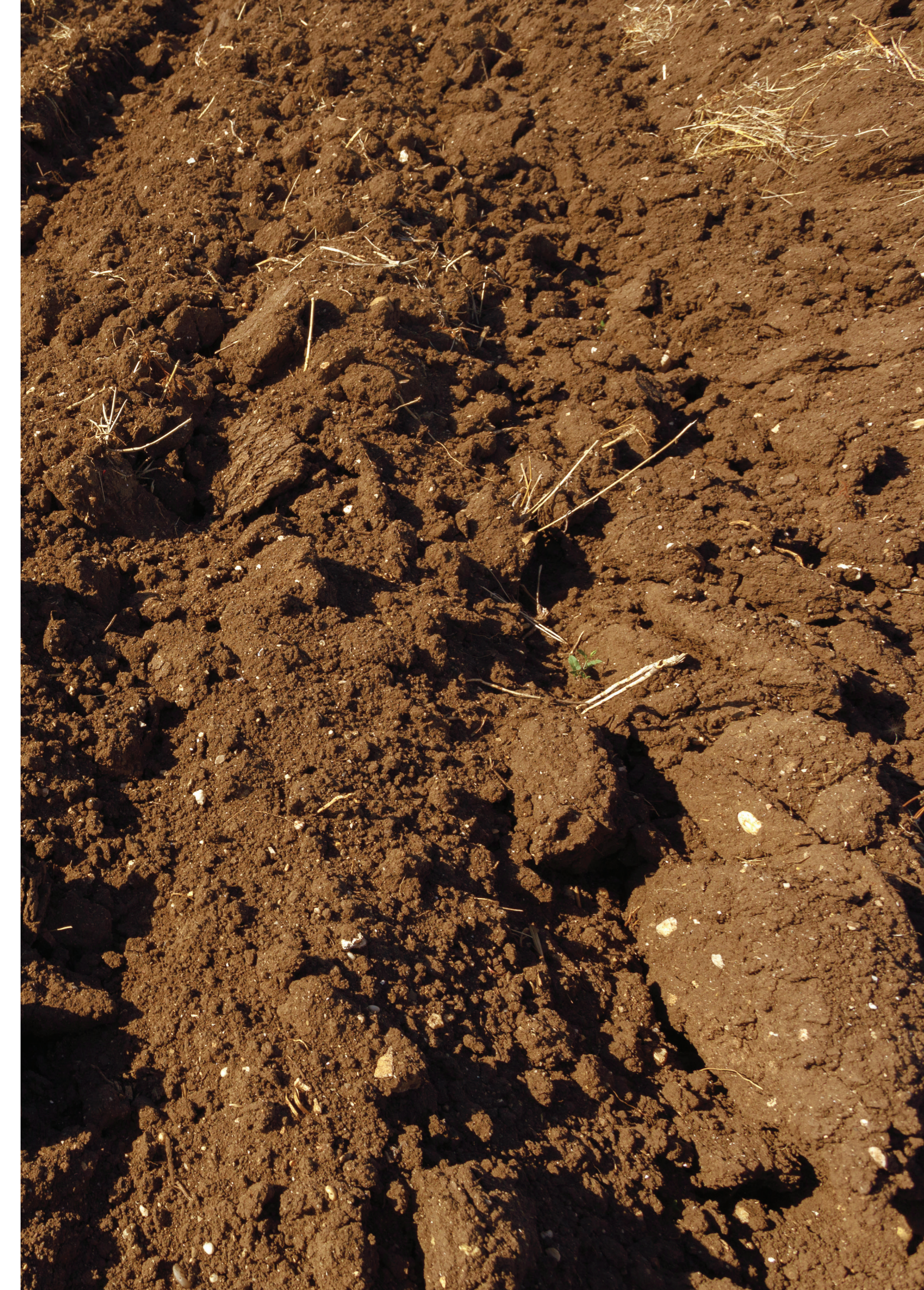
termijn met (een) werkende aankoopregeling(en) te komen. Een garantstelling van het Rijk richting provincies voor aankooprisico's zou een stap in de goede richting zijn.

- Verder is het noodzakelijk om duidelijkheid te krijgen over begrippen zoals landschapgrond, overgangsgebieden en goede landbouwgronden. Verkeerde framing van deze begrippen bevordert gebiedsgesprekken niet.

Lange termijn:

Op de langere termijn moeten we opnieuw beschouwen welk grondbeleid we nodig hebben, ook in relatie tot andere ruimteclaims.

- Wettelijk regelen dat overheid meer mogelijkheden krijgt om gebiedsprocessen te faciliteren met verwerving en inzet van gronden. Planologisch verankeren van beoogd landbouwkundig gebruik om opwaartse prijsdruk te dempen.
- Afschaffen van de landbouwvrijstelling of versoepeling van de fiscale regels rond bedrijfsbeëindiging.
- Afspraken met het Rijk over financiële middelen/constructies ten behoeve van grondverwerving.
- Zorgen dat overheid voorkeursrecht (WVG) kan vestigen t.b.v. gebiedsprocessen zonder dat beoogd is om die van functie te laten veranderen en/of waarbij extensivering als functieverandering kan worden aangemerkt.
- Onderzoeken of een regeling voor het afkomen van planwinst (als tegenhanger van planschade) ten behoeve van de transitieopgaven mogelijk is als landbouwgrond van bestemming wijzigt.

FACILITEREN VAN BOEREN BIJ DE TRANSITIE

Bij de ingrijpende transitie van het landelijk gebied speelt de agrarische ondernemer een hoofdrol. Overheden moeten adequate ondersteuning bieden om de landbouwtransitie daadwerkelijk mogelijk te maken. Grotendeels zit die hulp hem in het bieden van de juiste randvoorwaarden:

- Ruimtelijk mogelijk maken van het aanpassen en verduurzaming van een bedrijf
- Belemmerende wet- en regelgeving aanpassen
- Financiële ondersteuning bij extensivering, de omschakeling naar nieuwe bedrijfsmodellen en vergoedingen voor het leveren van maatschappelijke diensten
- Het maken van afspraken met de keten

De noodzaak en richting voor deze vormen van 'ondersteuning' zijn in voorgaande hoofdstukken aan de orde gekomen.

Naast deze randvoorwaarden hebben individuele agrariërs veelal ondersteuning nodig bij het aanpassen van hun bedrijf. Het gaat dan niet alleen om kennis en steun bij bedrijfsmatige vragen, maar ook op persoonlijke vragen waar agrarische ondernemers en hun gezinnen voor staan.

Wij zien daar de volgende opgaven voor provincies en Rijk:

- We bouwen de persoonlijke begeleiding en coaching uit van boeren bij het maken van toekomstplannen in relatie tot de gebiedsprocessen. Onafhankelijke adviseurs/coaches kunnen ondernemers o.a. de weg wijzen naar passende regelingen en instrumenten.
- Om met name de middengroep van agrariërs te kunnen adviseren en in beweging te brengen richting een duurzame toekomst is het zaak, dat de staatssteunvrijstelling op adviesdiensten van maximaal €1500 spoedig wordt verhoogd. Dit bedrag is te laag om op businesscase-niveau agrariërs te helpen met het maken van de nodige ingrijpende keuzes die de NPLG vraagt. Immers, het gaat niet alleen om advies, het gaat ook om een langjarige doorrekening.
- Voorzien in extra adviescapaciteit richting jonge boeren, omdat daar vaak ook zaken rond bedrijfsopvolging en -ontwikkeling spelen.
- We stimuleren en faciliteren zowel binnen als buiten het GLB kennisdeling, leren van elkaar, het toepassen van innovaties in de praktijk en het doen van onderzoek via praktijknetwerken, living labs, advies etc.
- We creëren een duidelijk loket voor (innovatie) regelingen.

BIJLAGE 1

INBRENG PROVINCIES VOOR CONCRETISERING LANDBOUWPERSPECTIEF

Provincies willen een constructieve bijdrage leveren aan de transitie in het landelijk gebied voor een aantrekkelijk leefomgeving en landschap, beleefbare natuur, goede recreatiemogelijkheden, gezonde bodem, voldoende water van goede kwaliteit en óók aan een duidelijk perspectief voor landbouw- en voedselketen. De landbouw speelt een cruciale rol in het realiseren van de (integrale) doelen in het NPLG. Dat vraagt een visie op de landbouw- en voedselketen én een lange termijn aanpak gericht op transitie. Tegelijkertijd kunnen we niet wachten totdat de lange termijn is uitgekristalliseerd en moeten we per direct aan de slag in de gebieden. We hebben hieronder op een rij gezet wat provincies voor de korte termijn nodig hebben om te kunnen starten met de gebiedsprocessen en daarbij (zicht op) perspectief te bieden aan ondernemers:

1. Een richtlijn voor grondgebonden veehouderij

We weten dat we toewerken naar 'grondgebonden veehouderij', maar voor provincies en ondernemers is niet precies duidelijk wat dat concreet betekent, ook in relatie tot kringlooplandbouw. We denken dat een 'richtlijn' vanuit het kabinet met enige ruimte voor gebiedsgericht maatwerk helpt om op korte termijn meer duidelijkheid in gebiedsprocessen te bieden. Doel daarvan is dat we weten waar we naartoe werken en concreet kunnen kijken naar toekomstige verdienmodellen. Zonder deze duidelijkheid kunnen we niet aan de slag!

Voor de lange termijn zouden wij graag aanvullend hierop samen met het Rijk versneld inzetten op innovatie en het aanpassen van regelgeving die hoogwaardige mestverwerking en toepassing van kunstmestvervangers mogelijk maken. Mogelijk kan een pilot op korte termijn al helpen om aan de slag te gaan.

2. Zicht op een verdienmodel voor blijvende agrariërs via beloning van maatschappelijke diensten

Blijvende agrariërs moeten toe naar nieuwe verdienmodellen; dit is een randvoorwaarde om een transitie in de landbouw te kunnen realiseren. In sommige gebieden zal beloning voor maatschappelijke 'groen-blauwe' diensten onderdeel van dat verdienmodel (moeten) zijn. Om de bedrijfsvoering aan te passen is het belangrijk dat die inkomstenbron stabiel en langjarig is. Dat vraagt meer inzet en duidelijkheid van het Rijk over langjarige financiering en op mogelijkheden om de belemmerende werking van fiscale afroaming van stakingswinst op te heffen. Ook de spoedige uitwerking van het begrip landschapsgrond en bijbehorende financiële en/of juridische instrumenten is daar een belangrijk onderdeel van.

3. Een werkbare aankoopregeling voor gronden en bedrijven

Voor het slagen van gebiedsprocessen is het essentieel dat provincies gronden (en ook gebouwen) van stoppende of verplaatsende bedrijven kunnen kopen en inzetten ten behoeve van bedrijven die moeten extensiveren. Provincies hebben daarvoor financiële middelen en/of een werkende aankoopregeling nodig. Een garantstelling van het Rijk voor de financiële risico's bij verwerving kan een tussenoplossing zijn, zolang aankoopregelingen ter discussie staan in Europa. Overigens is voor het oplossen van knelpunten op de grondmarkt ook een lange termijn aanpak nodig, o.a. om de pachtwet aan te passen en ervoor te zorgen dat provincies meer ruimte krijgen voor planmatige toedeling en verwerving (in tegenstelling tot de huidige aanbestedingsplicht). De WILG biedt daarvoor wellicht aanknopingspunten.

4. Duidelijkheid over verduurzamingsdoelen, waaronder bufferzones langs beekdalen en veenweidedoelen

Om aan de slag te kunnen in de gebieden is duidelijkheid nodig over de te bereiken maatschappelijke doelen op het gebied van water, klimaat en stikstof. Wij denken dan bijvoorbeeld aan bufferzones langs beekdalen en over veenweidegebieden. Daarbij is het voor provincies belangrijk dat die doelen haalbaar, uitlegbaar en uitvoerbaar zijn en dat er enige ruimte is voor gebiedsgericht maatwerk. Provincies en gebiedspartijen hebben behoefte aan duidelijkheid via welk proces die concretisering plaats gaat vinden. We denken daar uiteraard graag over mee en doen graag ook voorstellen. Wij verwachten dat het NPLG hierin snel meer duidelijkheid zal

geven, en leveren daarvoor graag onze inbreng.

5. Generiek beleid

We hebben behoefte aan duidelijkheid welk deel van de (stikstof)problematiek het Rijk via generiek beleid op gaat lossen en hoe. Naast grondgebonden veehouderij denken we onder andere aan duidelijke staleisen. Daarbij zetten wij overigens in op een agrarische bedrijfsvoering (en vergunningverlening) op basis van 'meten is weten' en protocollen voor sensortoepassingen. Idealiter wordt dit gekoppeld aan subsidieregelingen voor stalinnovaties. Belangrijk ook dat bedrijven die al extensief zijn uitgezonderd kunnen worden, zodat zij niet gedwongen worden tot intensivering om de kosten te dragen. Provincies hebben Wageningen University & Research gevraagd om opties voor generiek beleid in beeld te brengen. Ons voorstel is dat Rijk en provincies mede op basis van de uitkomsten van dat onderzoek afspraken maken over welk deel van de stikstofdaling via generiek beleid wordt gerealiseerd en welk deel aanvullend via de gebiedsgerichte aanpak.

6. Faciliteren van boeren bij de transitie

Boeren hebben behoefte aan (onafhankelijke) ondersteuning en advies. Om met name de middengroep van agrariërs te kunnen adviseren en in beweging te brengen richting een duurzame toekomst is het zaak, dat de staatssteunvrijstelling op adviesdiensten van maximaal € 1500 spoedig wordt verhoogd. Dit bedrag is te laag om op businesscase-niveau agrariërs te helpen met het maken van de nodige ingrijpende keuzes die de NPLG vraagt. Immers, het gaat niet alleen om advies, het gaat ook om een langjarige doorrekening. We vragen daarbij bijzondere aandacht voor het ondersteunen van jonge boeren (niet alleen met advies, maar ook met bedrijfsopvolging en -ontwikkeling).

Wij vragen u om te onderzoeken of de de-minimis regeling voor agrarische bedrijven gefaseerd gelijk kan worden getrokken met de grens zoals die voor andere sectoren geldt omdat wij denken dat dit de transitie kan versnellen.

7. Afspraken met ketenpartijen gericht op het ondersteunen van de boer bij de transitie

Een boer is onderdeel van een keten. Ook ketenpartners moeten een transitie doormaken om boeren in staat te stellen hetzelfde te doen. We denken dan aan betere beloning van de boer, langjarige contracten met de afnemers, betaalbare financiering, ontwikkelen en leveren van de juiste producten en technieken, inzet van het innovatiefonds, regelingen voor krimp in de keten, maar ook gezamenlijke inzet voor bijvoorbeeld BTW-voordelen op biologische of streekproducten of afspraken voor een minimum aandeel Nederlandse waar in levensmiddelen en op de schappen. We hebben behoefte aan duidelijkheid over ketenafspraken, omdat die van invloed zijn op het verdienmodel en de ontwikkelmogelijkheden van bedrijven die in gebiedsprocessen ter tafel komen.

8. Zicht op een actieplan voor de lange termijn, waaronder werken aan innovatie

Het mag duidelijk zijn dat bovengenoemde punten alleen de vragen betreffen waar we als provincies op korte termijn antwoord op nodig hebben om te kunnen starten met de gebiedsprocessen. Deze staan naast lange termijn aanpak die óók nodig is, bijvoorbeeld op het gebied van innovatie, het benoemen van- en sturen op strategische landbouwwaarden, het ontwikkelen van een KPI-systematiek, het (planologisch) beschermen van belangrijk landbouwareaal, het aanpassen van knellende wet- en regelgeving, enzovoorts. Wij hopen dat de 'septemberbrief' zicht biedt op de totstandkoming van een dergelijke lange-termijnaanpak. Voor wat betreft innovatie sluiten we graag aan bij het rapport van innovatiegezant Ruud Tijssens, waarbij we het belangrijk vinden dat innovatie niet alleen op stallen gericht is maar op alle deelsectoren in de landbouw- en voedselketen.

9. Een duidelijk tijdpad

Hoe ziet het tijdpad van de transitie er grofweg uit, wanneer worden nieuwe regels of normen geïntroduceerd, wanneer zijn welke middelen beschikbaar? Meer duidelijkheid over het tijdpad is onontbeerlijk om constructieve gebiedsprocessen op te starten.

